

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.5+342.7

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Обґрунтовано доцільність використання категорії «механізм захисту прав людини». Розглянуто головні теоретичні підходи до визначення механізму захисту прав людини. Встановлено особливості механізму захисту прав людини в сучасних суспільствах. Розглянуто структуру механізму захисту прав людини та деякі напрямки оптимізації його діяльності.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, механізм захисту прав людини, правова держава.

Актуальність проблеми. Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства, будівництво демократичної, правової держави безпосередньо пов'язані з реальним забезпеченням прав і свобод людини. Саме тому права людини в сучасній державі неможливо уявити без належним чином урегульованої і ефективно діючої системи їх захисту. Невипадково, що ідею визнання непорушної єдності правової держави, прав людини та їх захисту відображено в підсумковому документі «Конференції з людського виміру НБСС» (Копенгаген, 1990), в якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує не тільки регулярність і послідовність у досягненні і підтриманні демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні і повному прийнятті вищою цінністю людську особистість та гарантування цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повний прояв» [1, с. 653]. Конкретизуючи цю ідею, один із провідних фахівців у сфері теорії прав людини О. Лукашева відзначає, що «права людини не реалізуються автоматично навіть за сприятливих умов. Тому необхідні зусилля і навіть боротьба людини за свої права і свободи, які

повинні органічно включатися в систему заходів, що складають у єдності механізм захисту прав людини» [2, с. 6].

Таким чином, можна констатувати, що зміст співвідношення між правовою державою й особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем їх забезпечення та захисту. Звідси й випливає загальноновизнана теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження проблем правозахисного аспекту прав людини, який у відокремленому і гранично узагальненому вигляді являє собою механізм захисту прав людини.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблему захисту прав і свобод людини не можна віднести до недостатньо вивчених у юридичній науці. Питання забезпечення і захисту прав людини розкриваються в працях таких вітчизняних дослідників, як В. Ісакова, В. Бігун, С. Боднар, В. Васильчук, Н. Гайворонюк, Д. Гудима, С. Добрянський, М. Козюбра, А. Кучук, С. Максимов, П. Рабінович, Ю. Разметаєва та ін. Різні аспекти прав людини і їх захисту на рівні дисертаційних досліджень були розглянуті Д. Кутомановим, О. Мірошніченко, С. Морозом, О. Пушкіною, О. Роговою, О. Шило й ін.

Значну увагу проблемі прав людини та їх захисту приділяли й російські дослідники. Так, загальнотеоретичним питанням захисту прав людини, а також різним аспектам їх правового регулювання присвячено роботи таких науковців, як С. Алексєєв, П. Анісімов, В. Баранов, А. Бережнов, Н. Витрук, В. Горшеньов, Б. Железнов, М. Задніпровська, О. Єремєєва, В. Карташкін, О. Коршунова, В. Кучинський, О. Лукашева, А. Малько, Г. Мальцев, Н. Матузов, О. Мордовец, В. Нерсєсянц, М. Папієв, М. Пучкова, Т. Радько, І. Ростовщиков, О. Снежко, В. Сорокін, В. Туманов, Т. Шубіна, Ф. Фаткулін, А. Юнусов, Л. Явич та ін.

Разом із тим існує необхідність у додатковому теоретико-методологічному дослідженні механізму захисту прав людини в демократичній державі, оскільки окреслена проблема повною мірою ще не розроблена.

Формулювання цілей. Для досягнення цілей дослідження необхідно розглянути основні теоретичні підходи до визначення механізму захисту прав людини, визначити структуру й особливості механізму захисту прав людини в сучасних суспільствах, а також деякі напрямки щодо оптимізації його діяльності.

Дослідження будь-якого соціального явища, у тому числі правового, має бути комплексним – це одна з фундаментальних вимог сучасної науки, що передбачає розгляд досліджуваного об'єкта з боку як його історичного розвитку, так і його сутності, структури, типології, механізмів розвитку й функціонування. Тому не випадково, що в юридичній літературі останніх років,

присвяченій проблематиці прав людини, намітився сталий інтерес до аналізування механізму захисту прав людини. На думку одного з провідних фахівців у галузі прав людини П. Рабіновича, «права людини здійснюються через певні механізми їх здійснення й забезпечення» [3, с. 29].

У юридичній літературі немає однозначного підходу до розуміння поняття «механізм захисту прав людини», хоча у рамках різних юридичних концепцій вже робилися спроби визначити сутність механізму захисту прав людини. Так, російський правознавець І. Ростовщikov розглядає механізм захисту прав людини через діяльність правоохоронних органів [4, с. 46]. На думку М. Пучкової, механізм захисту прав людини – це насамперед комплекс погоджених дій особистості і суб'єктів стосовно забезпечення прав особистості [5, с. 46]. Т. Нуркаєва ототожнює механізм захисту прав людини із системою їх гарантій [6, с. 7].

Є свої оригінальні підходи до механізму захисту прав людини й у інших дослідників – Б. Железна, О. Єремєвої, О. Мордовец, О. Снежко та ін.

Така поліваріантність підходів до механізму захисту прав людини ускладнює його пізнання, а головне, створює серйозні труднощі в забезпеченні і гарантуванні прав особистості у складних, динамічних умовах розвитку сучасного суспільства. Тому мета статті – проаналізувати основні підходи до механізму захисту прав людини, а також визначити найбільш важливі елементи його структури.

Вклад основного матеріалу. Термін «механізм» (англ. *mechanism*; нім. *Mechanismus*) запозичено з галузі техніки, де він означає сукупність передавальних пристроїв, що перетворюють дію (рух) одного тіла в дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання [7, с.797]. Стосовно суспільства поняття «механізм» уперше було введено О. Контом для пояснення цілісності і життєздатності суспільства як «соціального тіла». На його думку, кожне суспільство має свій соціальний механізм, що забезпечує його виживання і розвиток [8]. Надалі концепцію соціального механізму в різних інтерпретаціях відображено в працях практично всіх класиків соціології (Г. Спенсер, Є. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Веблен, К. Маркс, Т. Парсонс та ін.).

Орієнтація на виявлення соціальних механізмів, що характеризують різні сторони громадському життю, була притаманна працям радянських соціологів (А. Вишневський, Т. Заславська, Л. Корель, Л. Косалс, А. Кочетков, Ю. Розенбаум, В. Рассохин, Р. Ривкіна, Р. Хакімова та ін.). Коло розв'язуваних за допомогою даної категорії наукових завдань досить широке. Зокрема, з початку 1980-х років розроблялися такі проблеми, як виявлення механізмів соціального управління, демографічного розвитку, стимулювання праці,

формування міграційних орієнтацій, соціально-економічного розвитку регіону, соціального механізму розвитку економіки тощо.

У теперішній час у суспільних науках під соціальним механізмом, як правило, розуміється «взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якої забезпечується функціонування соціальної системи» [9], або «самодостатній засіб регулювання суспільно значущих відносин, що виражаються у взаємодії між групами та спільнотами людей, елементами соціальної структури, різними сторонами соціальних процесів у суспільстві» [10].

Наведені визначення дають змогу зробити висновок про те, що соціальний механізм має інституціональні властивості, а отже, властивості стійкості і системності, тобто з його допомогою регулюються діяльність соціальних груп, а також соціальні процеси. Важливо також відзначити, що соціальний механізм має суб'єктивний вимір, являючи собою продукт активності соціальних груп. Утворюючи об'єктивну реальність для соціальних акторів, конкретний «профіль» соціального механізму виступає чинником розвитку всього суспільства. Отже, для характеристики соціального механізму вихідним пунктом є структурна організація системи. Причому при дослідженні механізму розгляд структури має бути доповнений розглядом способів передавання і трансформації впливу одного елемента суспільства на інший.

При використанні поняття «механізм» під час вивчення соціальних явищ необхідно також мати на увазі, що на відміну від технічних пристроїв об'єкти соціального пізнання становлять системи, в яких поряд зі стаціонарними елементами є й рухомі, процесуальні елементи. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, бо вона характеризується розташуванням елементів не стільки в просторовому вимірі, скільки в часовому – у вигляді ступенів або фаз, що змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, як з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої і готуючи перехід до наступної стадії.

Поняття «механізм» глибоко і змістовно характеризує динаміку соціальних процесів у суспільстві, оскільки передбачає не тільки виділення структурних і технологічних моделей, що встановлюють зв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи поняття технології, механізм ще й розкриває динаміку, форми та методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізування функціонування системи [11, с.164–165].

Викладене повністю стосується і механізму захисту прав людини, який у свою чергу здатний активно впливати на динаміку інших соціальних процесів і який унаслідок цього займає особливе становище в сучасній правовій

державі. Дійсно, правова держава, яка бере на себе зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод людини, задоволення її потреб та інтересів, зобов'язана створювати ефективні механізми для їх забезпечення, що у свою чергу зміцнює фундамент держави і створює умови для формування громадянського суспільства.

Незважаючи на свою безумовну актуальність, категорія «механізм захисту прав людини» в юридичній літературі до останнього часу не була належно осмислена, а ті дослідження, які проводилися, не мали системного характеру. Досить часто проблема механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина зводилася до аналізу функцій, принципів і діяльності не пов'язаних між собою держави і суспільства, тобто економічні, політичні, ідеологічні та правові компоненти виділялися і розглядалися самостійно, не у взаємозв'язку, що негативно впливає на всю систему заходів стосовно забезпечення прав і свобод людини в суспільстві.

Багато вчених, які досліджують механізм захисту прав і свобод людини, розкривають лише його структуру, тобто внутрішнє обладнання системи, не аналізуючи процес здійснення такої діяльності, сама дія в такому разі лише мається на увазі.

Наприклад, російський дослідник О. Снежко вважає, що конституційний механізм захисту прав і свобод являє собою певну систему органів, засобів, закріплених у конституції держави, що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини і громадянина. На його думку, конституційний механізм складається із двох елементів: системи державних органів, за допомогою яких кожний може захистити свої права і свободи, та засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінальних-правових та ін.) [12, с. 5–6].

Інший російський юрист Б. Железнов у механізмі державного захисту прав і свобод людини і громадянина виділяє:

1) відповідні норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, сімейного, екологічного та інших галузей права. При цьому норми інших галузей права, по-перше, впливають із норм конституційного права; по-друге, самі норми конституційного права, що закріплюють статус людини і громадянина, реалізуються через норми інших правових галузей;

2) регульовані нормами права суспільні відносини у сфері державного захисту прав і свобод. Ці відносини існують практично в усіх сферах життя суспільства. Вони складаються між індивідом, громадськими об'єднаннями, національними та іншими соціальними структурами, з одного боку, і державою – з другого;

3) гарантії прав людини і громадянина [13, с. 28].

На думку В. Гоймана, механізм забезпечення прав людини являє собою «комплекс взаємопогоджуваних заходів матеріально-технічного, організаційно-управлінського, ідеологічного (соціально-політичного) та спеціально-юридичного характеру, здійснюваних державою, її органами та посадовими особами, що й мають своїм призначенням забезпечити: реальну чинність закону, тобто створити умови, при яких громадяни, їх об'єднання та організації погоджують свої дії з вимогами закону, а також безперешкодно й ефективно використовують надавані їм можливості задоволення різноманітних інтересів і потреб» [14, с. 12–13].

Один з найбільш вдалих підходів до розкриття сутності і змісту механізму захисту прав людини репрезентовано російською дослідницею О. Єремєєвою [15, с. 2–4]. На її думку, поняття механізму захисту прав і свобод людини і громадянина необхідно розглядати в широкому та вузькому розуміннях. У широкому сенсі зазначений механізм має складатися із правових норм, що встановили права і свободи людини і громадянина; юридичних фактів, що є підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин; правових відносин; діяльності суб'єктів правозахисної діяльності, у тому числі органів державної влади та ін.

Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина у вузькому сенсі, на погляд О. Єремєєвої, являє собою сукупність застосовуваних гарантій захисту порушених прав і свобод людини і громадянина.

Категорія гарантій прав і свобод людини і громадянина, вважає дослідниця, – це складне поняття, що включає суб'єктів правозахисної діяльності, а також форми і методи захисту, де форми – надані законом умови для захисту порушених прав, а методи – засоби і способи впливу, за допомогою котрих будь-який суб'єкт правозахисної діяльності може захистити основні права і свободи. Причому кожній формі захисту має відповідати певний спосіб або засіб захисту, тобто метод захисту порушеного права. Виходить, суб'єкти правозахисної діяльності і форми захисту займають основне становище, таке, що очолює, а методи захисту – другорядне, підпорядкування.

Безпосередня дія механізму захисту прав і свобод, на думку О. Єремєєвої, така: суб'єкт правозахисної діяльності, перебуваючи в певних правових умовах (форма захисту), застосовує той чи інший встановлений засіб або спосіб захисту (метод захисту).

Важливим компонентом концепції О. Єремєєвої є виділення чотирьох рівнів захисту прав і свобод людини, а отже, і чотирьох видів гарантій, де критерієм класифікації слугує сфера їх застосування. Серед них: міжнародні гарантії; внутрішньодержавні (національні) гарантії; регіональні гарантії прав і свобод людини і громадянина, що забезпечують реалізацію прав і свобод на території окремо взятого регіону; місцеві гарантії, що застосовуються на рівні муніципалітету.

Кожному виду гарантій відповідає певний механізм захисту прав і свобод, а саме: міжнародний, національний, регіональний та місцевий [15, с. 4].

Погоджуючись у цілому з таким підходом до розгляду сутності і змісту механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві, необхідно звернути увагу на деякі моменти. По-перше, правові норми, що визначають права і свободи людини і громадянина в конкретному суспільстві, самі по собі не встановлюються. Для їхнього закріплення в правовій системі потрібні політична воля правлячої еліти, наполегливість політичних партій, громадських організацій, що саме по собі має на увазі присутність у цьому процесі суб'єктивного чинника. По-друге, провідну роль у функціонуванні механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві відіграють різні соціальні інститути. По-третє, однією з найважливіших проблем захисту прав людини в суспільствах перехідного типу є недостатня ефективність зазначених механізмів. Ефективність же функціонування соціальної системи, у тому числі у сфері захисту прав людини, визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку. Одним з основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність діяльності механізму захисту прав людини в певному суспільстві і визначити напрямки його вдосконалення, має бути соціальний контроль з боку громадських організацій.

Висновки. Під механізмом захисту прав і свобод людини в сучасному суспільстві слід розуміти систему певних соціальних інститутів, правових норм, засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінальних-правових та інших), що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини і громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Документ Копенгагенского совещания // Международные акты о правах человека: сборник документов. – М. : Юристъ, 2001. – 718 с.
2. «Круглый стол»: «Конституция Российской Федерации и совершенствование юридических механизмов защиты прав человека». – Государство и право. – 1994. – №10. – С. 3–31.
3. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (доінтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.
4. Ростовщиков И. В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: вопросы теории. / И. В. Ростовщиков. – Саратов : Изд. Саратов. гос. ун-та, 1988. – 117 с.
5. Пучкова М. В. Обеспечение прав граждан органами управления союзных республик / М. В. Пучкова. – М. : Политиздат, 1988. – 213 с.
6. Нуркаева Т. Н. Социально-правовой механизм обеспечения прав личности: лекция / Т. Н. Нуркаева. – Уфа : УВШ МВД РФ, 1995. – 23 с.
7. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 1600 с.
8. Социология в СССР / ред.-состав. Г. В. Осипов. – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – 512 с.

9. Социальный механизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://mirslouvrei.com/content_soc/mexanizm-socialnyj-234.html#ixzz2WAYepKjz
10. Соколова Г. Н. Экономическая социология: курс лекций. – 3-е стер. изд. / Г. Н. Соколова. – Минск : Акад. управ. при Президенте Республики Беларусь, 2005. – 188 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/963/word/>
11. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних сиситемах: методологія дослідження та розв'язання. / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
12. Снежко О. А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в РФ: автор. дис. ... канд. юрид. наук. / О. А. Снежко. – Саратов : Изд. Сарат. гос. ун-та, 1999. – 20 с.
13. Железнов Б. Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод / Б. Л. Железнов // Ученые записки. Т. 138. Юрид. науки. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2000. – 214 с.
14. Гойман В. И. Механизм обеспечения реализации законов в современных условиях / В. И. Гойман // Государство и право. – 1991. – № 12. – С. 12–22.
15. Еремеева Е. А. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина: понятие, структура, непосредственное действие / Е. А. Еремеева // Конституц. и муницип. право. – 2011. – № 2. – С. 2–4.

МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ ДИСКУРС

Данильян О. Г.

Обоснована целесообразность использования категории «механизм защиты прав человека». Рассмотрены основные теоретические подходы к определению механизма защиты прав человека. Установлены особенности механизма защиты прав человека в современных обществах. Исследованы структура механизма защиты прав человека и некоторые направления оптимизации его деятельности.

Ключевые слова: права человека, защита прав человека, механизм защиты прав человека, правовое государство.

THE MECHANISM OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE MODERN SOCIETY: THE THEORETIKO-LEGAL DISCOURSE

Danilyan O. G.

In article the expediency of use of a category «the mechanism of protection of human rights» is proved. The basic theoretical approaches to definition of the mechanism of protection of human rights are considered. Features of the mechanism of protection of human rights in modern societies are defined. The structure of the mechanism of protection of human rights and some directions of optimisation of its activity is considered.

Key words: human rights, protection of human rights, the mechanism of protection of human rights, legal state.